

подростка / Д.И. Фельдштейн // Вопросы психологии. – 1980. – № 4. – С. 6-9.

19. Якобсон П.М. Психологические компоненты и критерии становления зрелой личности // Психол. журнал. – 1981. – Т. 2. – № 4. – С. 141-149.

In the article the main scientific approaches for disclosing the phenomenon of the «personal growth» has been analyzed, notional accents of the scientists, relatively psychological determinants of the adults' personal growth, have been set.

Key words: *personal growth, selfactualization, personal orientation, subjective relations, aim, social values, personal values, motivational sphere, self-consciousness.*

В статье проанализированы основные научные подходы в раскрытии феномена «личностный рост», расставлены смысловые акценты ученых относительно психологических детерминант данного интегративного свойства личности взрослых.

Ключевые слова: *личностный рост, самоактуализация, направленность личности, субъективные отношения, установка, социальные ценности, личностные ценности, мотивационная сфера, самосознание.*

УДК 37.015.3:355.23

СИТУАЦІЙНІ ФАКТОРИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Підлісний Ю.А.

Розглянуто особливості проявів емоційної агресії військовослужбовців, розвиток агресивних дій в момент підкріплення, основні фактори, що сприяють агресивній поведінці військовослужбовців, позитивні та негативні впливи агресивної поведінки військовослужбовців.

Ключові слова: *агресивна поведінка, вплив, агресивні дії, військовослужбовець.*

Однією з характерних рис взаємодії військовослужбовців у сучасних Збройних Силах України є підвищена конфліктність і агресивність. Це пов'язано із впливом цілої низки негативних факторів, які ускладнюють життєдіяльність, і, як наслідок, є джерелом роздратування, психічної напруженості.

У цьому зв'язку є актуальними будь-які дослідження деструктивних проявів військовослужбовців у різних сферах службової діяльності.

Крім того, з огляду на те, що військовослужбовці належать до категорії психічно здорових осіб, прояв ними агресивності може стати сигналом відсутності оптимальних соціально-психологічних умов їхньої підготовки.

Тому в цій статті основним завданням є аналіз ситуаційних факторів агресивної поведінки військовослужбовців.

Достатньо уважніше придивитися до будь-якої ситуації, в якій спостерігаються прояви агресивної поведінки військовослужбовців, щоб стало очевидним, що досвід реципієнта в кожному з цих випадків виявляється багатомірним, мультимодальним. Тобто можна сказати, що реципієнт переживає «багато насиль одразу», і агресор здійснює множинний вплив.

Англійський дослідник П. Дейл вважає, що в основі кожного прояву агресивної поведінки лежить емоційна агресія, депривація, відкидання, які автор називає «особливо підступними» і такими, що спричиняють значні перешкоди в розвитку особистості і формуванні когнітивних механізмів» [4, с. 211].

Емоційну агресію можна кваліфікувати як ситуацію, коли військовослужбовець опиняється в групі, де всі курять, а він – ні. Його психічний статус при цьому визначається патерном залежності від імпульсивної поведінки товаришів по службі, що формується як наслідок спроб цього військовослужбовця зберегти власну ідентичність і самоповагу (патерн «залежності»). Багато хто починає курити, щоб не виглядати «білою вороною» (це залежить від індивідуальних особливостей особистості військовослужбовця).

Унаслідок цього формується особлива особистісна організація (межова особистісна структура), що характеризується дифузною самоідентичністю, полізалежним когнітивним стилем, залежністю самооцінок від оцінок значущих інших і т. д., що доведено рядом досліджень [4, с. 215].

Провідний захисний механізм особистості – розщеплення – дозволяє співіснувати в нашій свідомості голосам слабкого, залежного «Я» і агресивного, грандіозного, сильного «Я», при чому в залежності від зовнішніх умов може актуалізуватися як позиція «жертви», так і позиція «агресора». Велику роль у мотивації агресії відіграють такі фактори: наміри, що приписуються агресору; очікування досягнення мети і кари за проявлену агресію; ключові

подразники, що сприймають агресії; задоволення, отримане від ситуації прояву агресії та реакції реципієнта; самооцінка (почуття провини); оцінка з боку інших людей.

Коли військовослужбовець бачить, що стосовно нього будуть здійснені агресивні дії, то вирішальним виявляється передусім та обставина, чи приписуються іншому військовослужбовцю агресивні наміри і ворожі стосовно себе плани.

Для початку агресії часто буває достатньо одного знання про те, що інший військовослужбовець має ворожі наміри навіть тоді, коли на суб'єкта-військовослужбовця ще не здійснювали агресивні дії. Разом із тим, якщо військовослужбовець заздалегідь просить вибачення за агресивну поведінку, дію, то часто гнів взагалі не виникає і не виникає агресії.

Поки суб'єкт-військовослужбовець має можливість здійснення прямої агресії, реалізація якої не викликає ускладнень, очікування ймовірності нанесення шкоди іншому військовослужбовцю і тим самим досягнення мити агресивної дії грають незначні і несуттєві.

Важливого значення це очікування набуває тоді, коли відповідна агресія суб'єкта-військовослужбовця не може досягнути ініціатора агресії безпосередньо (немає можливості з ним зустрітись, суб'єкт уникає такої зустрічі). Тоді може застосовуватись непряма агресія. Ймовірність, що подібні агресивні дії насправді дістануть агресора-військовослужбовця, дуже різна і є в якості очікування наслідків результату дії (його інструментальності) однією з вирішальних детермінант дії.

Наприклад, якщо єдиною дією, яку військовослужбовець може використати, виступає скарга на агресора-військовослужбовця начальника (командиру), а поведінка начальника (командира) не дає підстав сподіватися дозволяє надіятися на його зацікавленість у змісті скарги і в прийнятті яких-небудь заходів, то частина агресії має тенденцію зберегтися на майбутнє.

Якщо пряма агресія можлива, то вирішальне значення набуває очікування іншого роду – ймовірність відповіді іншого військовослужбовця на твою агресію також агресією, тобто суб'єкт-військовослужбовець у результаті свого агресивного акту знову стане жертвою.

У дівесті очікування покарання вирішальною виявляється та обставина, чи був підданий суб'єкт нападу. Так, наприклад, Р. Берон провів дослідження, в якому досліджуваних вражали ударами електроструму і ображали. В результаті досліджень було доведено, що досліджувані очікували наступного удару струмом [1, с. 251].

Особливості контексту також впливають на оцінку ситуації, вказуючи суб'єкту-військовослужбовцю, який зміст їй треба приписувати. Наприклад, «ефект зброї»: якщо в лабораторному приміщенні знаходиться зброя, то агресивність респондента буде підвищуватися, але лише при актуалізації його агресивної мотивації.

Посилення мотивації під дією ключових подразників, що за змістом відповідають наявному мотиваційному стану, було продемонстровано в дослідженнях С.Т. Джина та Н.Л. Стонера. Після того як частина респондентів піддалася агресивній дії (удар електрострумом), усі досліджувані переглядом фільм про один з матчів чемпіонату по боксу, який був пред'явлений трьом експериментальним групам по-різному: одним сказали, що це матч-реванш, третім нічого не говорили, а третім – що це професіонали, і вони ведуть бій за винагороду. Отримані результати цілком відповідали основному принципу «ефекту зброї», згідно з яким збіг змісту мотивації і ключового подразника цю мотивацію посилюють. Досліджувані, що були піддані агресії, проявляли більшу агресивність у разі, коли вважали матч викликаним бажанням реваншу, ніж коли сприймали його як бокс заради грошей. Для досліджуваних, до яких не застосовували агресію, співвідношення було оберненим: професійний бокс більшою мірою стимулював їх агресивність, ніж матч-реванш [3, с. 87].

Варто зауважити, що одним із видів агресивності військовослужбовців є ще й «жорстокість». Вона може бути мимовільною і довільною, реалізуючоюся в певних діях, вербальній поведінці чи в уяві (фантазуванні), що оперує образами катувань, страждань інших військовослужбовців. Агресивна поведінка може бути усвідомленою і неусвідомленою.

Результати дослідження С.Т. Джина та Н.Л. Стонера можна пояснити, виходячи з категорії цінностей, тобто цінності фільму про бокс для задоволення поточних потреб суб'єкта. Для людини, що була піддана агресії і думає про помсту, сприйняття поєдинку боксерів після поразки одного з них супроводжувалося переживанням, яке відображало, збуджувало і примножувало надії на помсту, що, очевидно, і призводило до посилення мотивації. Найбільш безпосереднє задоволення суб'єкту приносять будь-які реакції жертви, які свідчать про відчуттям нею болю. Якщо ворожа агресія базується на принципі відплати, то максимальне задоволення принесе споглядання заздалегідь визначеної сили. Таке споглядання скорочує агресивну мотивацію аж до нульового рівня

і одночасно закріплює агресивну поведінку в аналогічних ситуаціях. Спричинення незначного болю не повністю задовільнить суб'єкта і збереже остаточну агресивну тенденцію. Занадто сильний біль викличе почуття провини і тенденцію до компенсації спричиненої шкоди. Перевірка всіх цих положень призводить до зміни стандарту помсти (аналогічно рівню домагань, що задається).

Існує низка досліджень, які продемонстрували зниження агресії під впливом вираження болю. Вирішальними факторами посилення агресії під впливом реакцій болю є: провокуюча агресію поведінки жертви; сильний гнів суб'єкта, на якого вчинено напад і при звичаєність до високого рівня агресивності (наприклад, часто застосовувані агресивні дії військовослужбовцем). В окремих випадках больові реакції жертви слугують ознаками успішності агресивної дії і здійснюють на неї підкріплюючий вплив [2, с. 93].

Учені С. Фешбах, В. Стайлс, Є. Біттер довели, що вираження болю може мати певне підкріплююче значення.

Процеси самооцінки військовослужбовців являють собою вирішальну детермінанту агресивної поведінки, рівень самооцінки регулює внутрішні обов'язкові нормативні стандарти, які можуть як заважати, так і допомагати здійсненню агресивної дії.

Якщо в результаті несправедливого (на думку суб'єкта-військовослужбовця) нападу, образи чи спеціально створеної перешкоди буде принижено його гідність (нормативний рівень), то агресія буде спрямована на відновлення своєї гідності здійсненням відплати. В разі надлишкової агресії той же принцип, а також присвоєні суб'єктом-військовослужбовцем загально значущі моральні норми викличуть самоосуд почуття провини, докорів сумління, тобто негативну самооцінку. Щоб стандарти самооцінюючого характеру виявилися дієвими, на них має спрямовуватись свідомість суб'єкта-військовослужбовця, тобто, має виникнути стан так званої «об'єктивної свідомості», який спостерігається, коли увагу звернено на частини чи атрибути себе самого (наприклад, коли військовослужбовець бачить себе в дзеркалі).

Наприклад, Ф. Шейєр, М. Фенігстейн і А. Басс провели експеримент, в якому досліджувані-чоловіки повинні були вдарили током жінку, при цьому над апаратом було розміщено дзеркало, що дозволяло їм бачити себе. Інтенсивність струму в піддослідних, які бачили себе в дзеркалі, виявилась меншою, ніж у решти. Що підтвердило вислів, що «чоловік не повинен піддавати жінку фізичному насиллю».

Таким чином, «об'єктивація самосвідомості» цивілізує військовослужбовців, змушує їх більшою мірою дотримуватися вимог моралі, тобто їх дії починають більше відповідати загальноприйнятим і особистим нормам.

Встановлено, що позитивне чи негативне ставлення до тілесних покарань яке повідомляється досліджувану, відповідає його реальним агресивним діям, лише тоді, коли він може бачити себе в дзеркалі. При відсутності ситуаційної «об'єктивації самосвідомості» (з допомогою дзеркала) тісний взаємозв'язок оцінки власної агресивності (за даними самозвіту) з фактичними її проявами спостерігалася лише в досліджуваних, схильних до підвищеної чутливості стосовно себе, що встановлювалося за допомогою спеціального опитувальника [2, с. 132].

Водночас, велику роль відіграє оцінка іншими людьми. Р. Берон у своєму експерименті змусив частину досліджуваних повірити, що використання струму високої інтенсивності слугує ознакою мужності та зрілості. При заданні такого критерію зовнішньої оцінки досліджувані навіть при очікуванні надсильного відповідного удару діяли більш агресивно, ніж представники контрольної групи [1, с. 297].

Існують додаткові джерела збудження, що підвищують рівень агресивності (ефект сумації). Ними можуть бути: короткочасна фізична напруга, сексуально збуджуючі історії, фільми, картини, шуми, стимулюючі препарати і т. д.

Таким чином, для висновків суттєвими є чотири умови:

- наявний афект гніву не повинен бути надмірно слабким;
- додаткові джерела збудження не повинні викликати надто сильної відрази;
- вирішальну роль (особливо в випадку еротичної стимуляції) відіграє часова послідовність джерел збудження;
- усі запропоновані ситуацією вказівки на виникнення збудження є значущими.

Тому основні фактори, які сприяють агресивній поведінці військовослужбовців такі:

- соціально-економічні умови, в які потрапляє військовослужбовець;
- моральна атмосфера;
- умови мікросередовища (сім'я, родичі, знайомі, рота, взвод...);
- характер і система виховання, наявність звичних стереотипів агресивних дій;

- вікові та індивідуально-психологічні особливості особистості військовослужбовця (вони є основним фактором, який визначає своєрідність прояву агресії);
- психічні захворювання, травми, ослаблене здоров'я, фізичні умови навколишнього середовища;
- вплив нікотину, алкоголю, наркотиків (призводять до вибухів агресії, що змінюється депресією).

Агресивні форми поведінки військовослужбовців, які доволі часто повторюються, мають афективну природу і тенденцію до фіксації в поведінці – першопочатково як своєрідні афективні стереотипні дії, а пізніше – в якості особистісних рис і особливостей, набуваючи певного ступеня автономності.

Важливим моментом в діагностиці агресивної поведінки особистості військовослужбовця і її особливостей є визначення психологічного змісту ситуації, в якій спостерігається агресивна поведінка, і його внутрішнього змісту, який має для суб'єкта-військовослужбовця проявлена ним агресія.

До речі, велике значення для визначення рівня агресивності має стаття. Науковцями на чолі з Я.Ю. Кокетко було проведено дослідження, яке це довело. У вибірці взято участь 76 респондентів (40 жінок та 36 чоловіків). Було зроблено висновки про те, що агресивність чоловіків має більш безпосередній характер і пов'язана з контролюючою функцією Супер-Его. У жінок агресивність виступає певним захисним механізмом, більш пов'язаним з «силою – слабкістю Его». На основі діаграм розсіювання проводився якісний аналіз окремих випадків – були відібрані досліджувані з високим рівнем агресивності: дві жінки і два чоловіки. Їх результати виключно підтверджували виявлені в дослідженні закономірності. На основі якісного аналізу було виділено додаткові детермінанти: неадекватна самооцінка, рівень афіліативних тенденцій та інші, які обумовлюють різницю рівня агресивності чоловіків та жінок і висвітлюють природу зв'язків агресивності з іншими якостями особистості [4, с. 211].

Згідно з аналізом теоретичних джерел, агресію бажано розглядати як поведінку, як стійку індивідуальну характеристику (агресивність) та як психічний стан. Хоча в побутовій свідомості агресія, як правило, асоціюється з чимось соціально небезпечним і небажаним.

Також слід зазначити, що агресія військовослужбовців може відігравати як негативну, так і позитивну роль. По-перше, агресія може мати такі негативні впливи:

- створює підґрунтя, що підвищує конфліктність військовослужбовців, нездатність до соціальної кооперації;
- зумовлює дезадаптацію військовослужбовців;
- у тривалих травмуючих ситуаціях може перешкоджати конструктивному виходу з них;
- забезпечує реалізацію мотиву бажання «завдати шкоди, поранення», здійснення умисного, цілеспрямованого заподіяння шкоди;
- сприяє реалізації потреби в певних емоційних переживаннях;
- лежить в основі складних психічних захворювань;
- сприяє вирішення конкретних завдань, соціально не схвалюваних;
- забезпечує здійснення помсти, самоствердження, примусу, впливу на іншого військовослужбовця, підвищення самооцінки.

По-друге, агресія може здійснювати такі позитивні впливи:

- забезпечення адаптації військовослужбовців, досягнення різноманітних зовнішніх вигод;
- виражає прагнення військовослужбовця до експансії, активного розвитку;
- здійснює певний регулюючий вплив, зосереджуючи процеси пізнання на предметному змісті, що має емоційне забарвлення;
- виступає своєрідним показником ускладнення і більшої гнучкості в способах взаємодії військовослужбовця з його найближчим оточенням;
- сигналізує про порушення в емоційно-мотиваційній сфері, системи саморегуляції військовослужбовця;
- в критичній (фруструючій) ситуації може виконувати захисну функцію, функцію розв'язання ситуації (усування неприємної ситуації або ослаблення її шкідливої дії);
- здійснює оборонну функцію, захищаючи військовослужбовця від саморуйнування та від агресивних актів інших, захищаючи власні інтереси, як реакція на агресію;
- здійснює зняття емоційного напруження, відіграє роль деякої форми катарсису, знижуючи рівень спонукання до подальшої агресії;
- виступає показником прихованих і часто неусвідомлюваних граничних нервово-психічних порушень;
- забезпечує компенсацію іншої агресії згідно з нормою відплати і помсти, в результаті чого соціальні відносини, виведені з рівноваги, приходять в норму;

- здійснює підтримання ієрархії через переадресування агресивних проявів більш слабкому об'єкту;
- забезпечує вирішення конкретних завдань, соціально схвалюваних;
- здійснює експресивну функцію, забезпечуючи невербальну комунікацію;
- сприяє усуненню і знищенню перешкод, є необхідною в творчій діяльності;
- в обмеженому діапазоні створює підґрунтя для самостійності військовослужбовця, можливості зайняти активну життєву позицію, неконформності.

Таким чином, агресія є результатом засвоєння навичок агресивної поведінки і розвитку агресивної готовності військовослужбовців. Тому агресію варто розглядати як соціальну поведінку, яка включає навик і потребує навчіння: щоб здійснити агресивну дію, військовослужбовець повинен багато знати: наприклад, які слова та дії спричинять страждання, які «прийоми» виявляться «больовими» тощо. Ці знання військовослужбовець здобуває в процесі розвитку. Найкращим способом підкріплення агресивної поведінки є пряме схвалення.

Немає необхідності «наживо» репетирувати зразки агресивної поведінки – їх символічних зображень у кінофільмах, телепередачах, літературі достатньо для формування ефекту навчіння у військовослужбовців. Військовослужбовець, який став свідком агресивних проявів, відкриває для себе нові грані агресивної поведінки, які раніше в нього були відсутні. Спостерігаючи за агресивними діями інших, військовослужбовець може переглянути обмеження своєї поведінки. Постійне спостереження сцен агресивних дій призводить до втрати емоційної чутливості до агресії та чужого болю. В результаті військовослужбовець настільки звикає до агресивних проявів, що перестає розглядати їх як неприйнятну форму поведінки.

Література

1. Бэрон Р. Агрессия / Бэрон Р., Ричардсон Д. – СПб.: Питер, 2004. – 336 с.
2. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 512 с.
3. Вельдер Р. К вопросу о феномене подсознательной агрессивности // Общественные науки и современность. – 1993. – №3. – 190 с.

4. Кочеткова С.В. Опыт анализа насилия в семье // Социологические исследования. – 1999. – № 12. – 341 с.

5. Румянцева Т.Г. Факторы, способствующие агрессии // Психология человеческой агрессивности: Хрестоматия / Сост. К.В. Сельченко. – Минск: Харвест, 1999. – 245 с.

6. Чалдини Р. Психология влияния: пер. с англ. – СПб.: Питер, 2000. – 272 с.

7. Bandura, A. Aggression: A social learning analysis. / Bandura, A., -Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall, 1973. – 314 p.

Рассмотрены особенности проявлений эмоциональной агрессии военнослужащих, развитие агрессивных действий в момент подкрепления, основные факторы, содействующие агрессивному поведению военнослужащих, положительное и отрицательное влияния агрессивного поведения военнослужащих.

Ключевые слова: агрессивное поведение, влияние, агрессивные действия, военнослужащий.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХІЧНИХ СТАНІВ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Ригель О.В.

У статті узагальнюється досвід дослідження в психолого-педагогічній літературі проблеми психічних станів людини. Показано, що у складі наявних підходів етап дошкільного онтогенезу виявляється дослідженням недостатньо як у теоретичному, так і у прикладному аспектах. Визначаються основні лінії розв'язання цієї проблеми.

Ключові слова: психічні стани, емоційні стани, онтогенез, дошкільний онтогенез.

Попри наявність значного досвіду досліджень психічних станів людини різноплановість і фрагментарність отриманих результатів залишає чимало «білих плям» як щодо їх номенклатури і складу, так і в аспекті розуміння структури, механізмів і детермінації, аналізу й опису функцій станів, вибору, розробки діагностичних методик і способів їх оптимізації тощо.

У низці праць підкреслювалися окремі аспекти структури станів, їх зв'язок з емоціями, впливу на розвиток особистості і т.д. Наголошується, що одним із важливих аспектів цієї проблеми, що